

ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS
SERIES HISTORICA LXIX.

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

XXV.

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK XXV.

DE
DEBRECEN
2017

ACTA UNIVERSITATIS DEBRECENIENSIS
SERIES HISTORICA LXIX.

A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai

Főszerkesztő:
BÁRÁNY ATTILA

ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS
SERIES HISTORICA LXIX.

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

XXV.

A Debreceni Egyetem
Történelmi Intézetének kiadványa

SZERKESZTETTE:
MIRU GYÖRGY – NOVÁK ÁDÁM – BACSA BALÁZS ANTAL

Debreceni Egyetem, Debrecen

2017

A DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE KIADÁSA

Nemzetközi szerkesztőbizottság:

Barta János (Debreceni Egyetem)
Forisek Péter (Debreceni Egyetem)
Gheorghe Gorun (Partium Egyetem, Nagyvárad)
Kónya Péter (Prešovská Univerzita, Prešov)
Manfred Jatzlauk (Universität Rostock, Rostock)
Orosz István (Debreceni Egyetem)
Pál Judit (Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár-Cluj)
† Papp Imre (Debreceni Egyetem)
Papp Klára (Debreceni Egyetem)
Püski Levente (Debreceni Egyetem)
Rüsz-Fogarasi Enikő (Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár-Cluj)
Sipos Gábor (Református Egyházkerületi Levéltár, Kolozsvár-Cluj)

Szerkesztette:

Miru György – Novák Ádám – Bacsa Balázs Antal

Lektorálták:

Bárány Attila, Barta Róbert, Miru György, Novák Ádám

Technikai szerkesztő:

LAPIS-LOVAS ANETT CSILLA

Járom Kulturális Egyesület

A kötet kiadását támogatta:

a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete,
a Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

ISSN 1217-4602 Történeti Tanulmányok
ISSN 0418-4556 Acta Univ. Debr. Ser. Hist.

© Debreceni Egyetem Történelmi Intézete
© Szerzők

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

Tartalom

Előszó	6
--------------	---

Tanulmányok a hajdúkról és a hajdú identitásról

NYAKAS MIKLÓS: A szabolcsi hajdúvárosok és a kálvini reformáció ...	8
KÓNYA PÉTER: Eperjes a Bocskai felkelésben.	23
VERES TÜNDE: Hajdúk a regéci uradalom területén a 17. században ...	34
VÉGH LORETTA VIVIEN: Hajdú-hetek a Horthy-korszakban. Adalékok a két világháború közötti Magyarország emlékezet- és identitáspolitikájához	46

Tanulmányok a kiegyezés 150. évfordulója alkalmából

BARTA RÓBERT: C. A. Macartney (1895–1978) történétírói munkássága és írásai a Kiegyezésről	54
SZENDREI ÁKOS: Debrecen, Nagyvárad és Szatmárnémeti dualizmus kori országgyűlési képviselőinek párthovatartozása és társadalmi háttere	68
TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID: Eckhart Ferenc történész munkássága a dualizmus idején.	84

Műhely

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS: Levéltári bölény-kalászat. Az európai bölény (<i>Bison bonasus</i>) a középkori Magyar Királyságban az írott források tükrében	99
KÁDÁR TAMÁS: Harcban a koronáért. (II.) I. Károly (Róbert) király uralkodásának 1306–1310 közötti szakasza .	126
SCHREK KATALIN: Esterházy Pál Antal herceg és az önálló görög állam: Az 1830–1832-es londoni konferencia egy magyar származású osztrák követ szemszögéből	193
PUSZTAI GÁBOR: A holland tengeren túli expanzió kezdetei	212
GERGELY ALETTA: Sztereotípiák és előítéletek a 19. századi magyar útleírásokban	223
PINTÉR ZOLTÁN ÁRPÁD: Karcagi honvédek Észak-Erdély és Kárpátalja védelmében a II. világháború idején.	244

A Történeti tanulmányok első 25 évfolyamának bibliográfiája .	257
--	------------

Előszó

A *Történeti Tanulmányok* idei kötete több tematikus blokkot tartalmaz. Az első egység a hajdúk és a reformáció, a második a kiegyezés témájában megrendezett konferenciák anyagaiból válogat. A mostani kiadvány folyóiratunk XXV. jubileumi száma, ezért közreadjuk annak Novák Ádám és Kálmán Krisztina Eszter által összegyűjtött és gondozott bibliográfiáját is.

2017. augusztus 4. és 6. között negyedik alkalommal rendezte meg Hajdúnánás Városi Önkormányzata a Hajdúk Világtalálkozóját. A rendezvénysorozat most is egy tudományos és ismeretterjesztő konferenciával kezdődött. A szervezők célja az volt, hogy Hajdúnánás, a Hajdúság, illetve az Észak-Alföld történetével foglalkozó történészek, néprajzkutatók széles körben megismertessék kutatási eredményeiket. A reformáció ötszáz éves emlékévének alkalmából 2017-ben „*Tebenned bíztunk eleitől fogva...*” Szimpózium a hajdú identitás és a reformáció kapcsolatáról címmel szerveztek konferenciát. Az egynapos rendezvényen Nyakas Miklós *A szabolcsi hajdúvárosok és a kálvini reformáció* című plenáris előadását követően nyolc előadó számolt be kutatásairól, így a Szabolcs megyei diákok középkori peregrinációjáról, a Békés megyei hajdúvárosokról, a regéci uradalomról, a Felvidék 16–17. századi helyzetéről. Vályi Pál pályakezdő református lelkész naplója alapján a közönség betekinthejt a dualizmus kori Hajdúnánás társasági életébe, s külön előadást hallhatott az 1937-es Hajdú-hetek rendezvénysorozatáról, és református lelkészek beszámolóit alapján ismerhette meg a térség második világháborús pusztításait. A konferenciáról részletes beszámoló jelent meg az Újkor.hu – A velünk élő történelem című online történelmi portálon.¹

A tudományos ülésen bemutatták a korábbi három konferencia anyagait megjelentető köteteket. A *Hajdúhagyomány – Hajdúk emlékezete* tematika hét tanulmánya éppen folyóiratunk hasábjain látott napvilágot, míg a későbbi konferenciák nyolc, illetve hét tanulmányából két önálló

1 Árvai Tünde: „*Tebenned bíztunk eleitől fogva...*” – Konferencia a hajdúk históriájáról. Debrecen, 2017. Online: Újkor.hu, <http://ujkor.hu/content/tebenned-biztunk-eleit-fogva-konferencia-hajduk-historiajarol> – 2017. december 12.

kötet készült.² A konferenciák megrendezésében a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete mindig fontos szerepet vállalt, így örülünk annak, hogy az Intézet folyóiratában kaphat helyet a 2017-es konferencia négy tanulmánya. Bízunk benne, hogy az együttműködés a város és az Intézet között a jövőben is gyümölcsöző lesz, s újabb folyóiratszámok, tanulmánykötetek készülnek majd a hajdúk történetéről.

A kiegyezés 150. évfordulója alkalmából az MTA Történettudományi Bizottsága, a DAB Társadalom- és Történettudományi Szakbizottsága és a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete szervezett tudományos konferenciát *1867 – történetiség, emlékezetpolitika és a politika vizuális nyelve* címmel, amelynek a Debreceni Egyetem biztosított helyet 2017. november 8-án.

A konferencia célja az volt, hogy ne csupán a múltbeli eseménnyel vagy a kiegyezés következtében létrejött sajátos politikai korszakkal foglalkozzon, hisz az meglehetősen jól feltárt és kevésbé problematikus periódusa történelmünknek. A hangsúlyt inkább arra helyezték a szervezők, hogy ez az időszak miként formálódott a történeti gondolkozásban, hogyan változott annak értelmezése és megítélése, és hogy milyen emlékezhagyományok, emlékezetpolitikák kapcsolódtak hozzá, esetleg milyen volt azok vizuális megjelenítése. Az elhangzott előadások közül folyóiratunk olvasói elsősorban a historiográfiai elemzésekből kapnak ízelítőt, ami azért is szerencsés, mert a kiegyezés és a dualizmus korszaka mindig változatos politikai és szakmai viták kereszttüzében állt, s történetírói interpretációi ma is átalakulóban vannak. Így kibontakozóban van egy a nemzeti történetírások nehezen összeilleszthető szempontjain felülemelkedő tendencia, amely az Osztrák–Magyar Monarchiát regionális, intézményi, politikai és főként kulturális tagoltsága ellenére változó, az együttműködés különböző formáit és szintjeit kialakítani képes rendszerként értelmezi.

Miru György – Novák Ádám

2 Papp Klára (Szerk.). *Hajdúhagyomány – Hajdúk emlékezete. = Történeti Tanulmányok*, 21. 2013. 9–110.; *A Hajdúk nyomában – Régió kutatás és emlékezettörténet*. Szerk. Csiszár Imre – Novák Ádám, Hajdúnánás, 2016. (ISBN: 978-963-89351-4-4.); Jászok, kunok, husziták, hajdúk és kurucok. Katonáskodó elemek a magyar történelemben a középkortól az újkorig. Szerk. Csiszár Imre – Novák Ádám. Hajdúnánás, 2016. (ISBN: 978-963-89351-5-1.)

Gulyás László Szabolcs

Levéltári bölény-kalászat Az európai bölény (*Bison bonasus*) a középkori Magyar Királyságban az írott források tükrében¹

Ha a kutató az európai bölény elterjedését kívánja vizsgálni a középkori Magyar Királyságban, számos, szinte leküzdhetetlennek tűnő nehézséggel kell szembenéznie. Az egyik ilyen a sokat emlegetett forráshiány, hiszen a nagy valószínűség szerint bölényre vonatkozó közvetlen adataink – szemben például az ebből a szempontból sokkal bőbeszédűbb 16–17. századi források nyújtotta lehetőségekkel – a korokban igen ritkák, gyakorlatilag a két kezünkön meg tudjuk számolni őket. Nagy gondot jelent továbbá, hogy ezek a források sem teljesen egyértelműek. A bölénynek a középkorban ugyanis nem volt az írásos dokumentumokban használt konkrét és kizárólagos elnevezése, ehelyett olyan latin terminusokat alkalmaztak rá, amelyeket olykor más, hasonló állatok megnevezésére is használtak. Nem segít a helyzeten az sem, ha a régészeti kutatás eredményeire próbálunk támaszkodni a kérdésben. A bölény csontanyaga köztudott módon igen nehezen különböztethető csak meg az őstulok maradványaitól, arról nem is beszélve, hogy egy bölényre utaló leletből még nem lehet egyértelműen arra a következtetésre jutni, hogy a nagyvad a lelőhely környékén is honos lett volna. Tegyük hozzá, hogy az ilyen leletanyag is csupán néhány lelőhelyről ismeretes az országban.² Segítségül hívhatnánk még esetleg a nyelvészeti forrásokat, azon belül is főleg a földrajzi neveket a vizsgálathoz, de mint azt majd a későbbiekben látni fogjuk, felhasználásuk erre a célra sok esetben több, mint problémás.

A bölény középkori magyarországi jelenléte jól ismert a magyar történeti köztudatban, akár csak a szakmai körökben. A 19. században meginduló tudományos kutatás nagyjából egy évszázada teljesedett ki, majd az 1960-as évektől vett új lendületet. Ha röviden össze akarjuk

1 A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

2 Bölénycsont leletek ismertek például az Árpád-korból a szabolcsi földvár területéről, Esztergomból, a középkor végéről pedig Nagykanizsáról. Az árpád-kori lelőhelyeket felsorolja Daróczi-Szabó Márta: *Az Árpád-kori Kána falu állatcsontjainak vizsgálata*. Doktori disszertáció (kézirat). ELTE BTK, Bp., 2013. 21. (továbbiakban Daróczi-Szabó, 2013.); Daróczi-Szabó László: Középkori királyi központok és várak állathasznosítása. In: *Gazdaság és Gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Szerk. Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter, Bp., 2008. 92.

foglalni a szakirodalmi előzményeket, az 1910-es évekből meg kell emlékeznünk Szalay Béla munkásságáról, aki több, kisebb-nagyobb írásában is foglalkozott a bölény magyarországi elterjedésével. Ő különféle források – köztük földrajzi nevek – vizsgálatával próbálta az állat elterjedési területeit mind Európában, mind pedig Magyarországon megállapítani és arra jutott, hogy a bölény leginkább az erdős hegyvidékeken élt.³ További érdekes megfigyelés a részéről, amit több munkájában is kifejtett, hogy az iméntivel ellentétben az őstulokra utaló földrajzi nevek – párhuzamban az állat által kedvelt élőhelyekkel – általában nem hegyvidékeken, hanem síkságokon voltak a gyakoribbak.⁴ Egy kései tanulmányában úgy látta, hogy az ország különféle, belsőbb területein (Bakony, Diósgyőr környéke, Felső-Magyarország, stb.) is megjelenő bölénycsordák elterjedésének kiindulópontja egyenesen a Székelyföld lehetett.⁵

A 20. század második felében leginkább Bökönyi Sándor, Jankovich Miklós és Vörös István munkásságát érdemes a témában megemlíteni, akik több fontos – köztük néhány nemzetközi jelentőségű – munkájukban foglalkoztak a szarvasmarha házasításának, az őstulok elterjedésének kérdéseivel, miközben számos alapvető megállapítást is tettek a három marhaféle történetével kapcsolatosan.⁶

Kiemelendő még a témában Csöre Pálnak a középkori magyar erdőgazdálkodásról írt, valamint egy másik, vadászattörténeti összefoglalója, amelyek több adatot ismertetnek az őstulok, a jávorszarvas és a bölény magyarországi elterjedésére nézve.⁷

3 Munkásságának és magának a témának a recepcióját lásd Szilády Zoltán: Kihalt nagy emlőseink (Dr. Szalay Béla állattörténeti tanulmányai). = *Állattani közlemények*, 16/3. 1917. 211–221. (továbbiakban Szilády, 1917.). Szalay egy munkájában összegyűjtötte azokat az Európa-szerte megjelenő helyneveket, amelyek a bölény (*Wisent*, *Zubr*) és az őstulok (*Urus*, *Tur*) elterjedésére utalhatnak. Közép Európában 461 ilyet talált. Szalay Béla: Der Wisent in Ortsnamen. = *Zoologische Annalen*, 7. 1915. 1–80.

4 Szilády, 1917. 217.

5 Szalay Béla: Székely bölények. = *Székelység*, 2/5–6. 1932. 54. (továbbiakban Szalay, 1932.)

6 A legfontosabbak: Bökönyi Sándor: Die Haustiere in Ungarn im Mittelalter auf Grund der Knochenfunde. In: *Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa*. Szerk. Földes László, Bp., 1961. 83–111.; Jankovich Miklós: Adatok a magyar szarvasmarha eredetének és hasznosításának kérdéséhez. = *Agrártörténeti Szemle*, 9. 1967. 420–431. (továbbiakban Jankovich, 1967.); Vörös István: Early medieval aurochs (*Bos primigenius* Boj.) and his extinction in Hungary. = *Folia Archaeologica*, 36. 1985. 193–218. (továbbiakban Vörös, 1985.)

7 Csöre Pál: *A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor*. Bp., 1980. 145–149., valamint Idem: *A magyar vadászat története*. Bp., 1994. 44–47., 94–95. (továbbiakban Csöre, 1994.)

Újabban, 2008-ban Szegfű László foglalkozott érintőlegesen a bölény magyarországi elterjedésének ügyével, amikor a Kiszombor településnévben kódolt szláv *zobr*, azaz „bölény” kifejezést, mint lehetséges etimológiát értékelte. Ezen a helyen – munkája célkitűzéseit jócskán túllépve – több korabeli forrást is megemlített a témára nézve.⁸ Daróczi-Szabó Márta a szarvasmarha kialakulása kapcsán beszélt – szintén érintőlegesen – a témáról 2013-ban megírt doktori disszertációjában.⁹ A bölény magyarországi elterjedésével foglalkozó szakirodalmat Náhlik András és Mara Gyöngyvér foglalta össze nagy vonalakban egy bő évtizede megjelent dolgozatban.¹⁰

Ha az európai bölényről szót ejtünk, a kérdés önmagában nem tárgyalható. Feltétlenül ki kell térnünk ugyanis néhány közelebbi és távolabbi rokonára is, amelyekkel az írott források rendszeresen összekeverték. Ezek az őstulok, a bivaly és a jávorszarvas voltak.

A kutatás jelen állása szerint a Kárpát-medence területén az európai bölény egy sajátos változata terjedt el. Ez mind a síkságokat kedvelő, lengyel és orosz területeken elterjedő *Bison bonasus bonasus*-tól, mind pedig a hegyvidékeket preferáló, a Kaukázusban élő *Bison bonasus caucasicus*-tól eltért. Az alfaj a *Bison bonasus hungarorum* nevet kapta a szakirodalomban. A kutatás állásfoglalása alapján eltűnése a Magyar Királyság területéről fokozatosan történhetett. Elsőként, nagyjából a 14. században a sík területekről a hegyvidékekre szorult vissza, majd a késő középkorban a magyar alfaj ki is halt. Helyét az északi alfaj vette át, amely kizárólag Erdélyben még az újkort is megérte.¹¹

A bölény magyarországi kipusztulásának időpontja és helye vitatott. Korábban a 15., majd még inkább a 18. századra tették az utolsó feljegyzést bölény magyarországi elejtéséről, s ezek már egytől-egyig Belső-Erdélyre vonatkoztak. Újabban egy 20. század eleji, a Tátrából származó adat merült fel ennek kapcsán, bár az ebben az esetben is nyilvánvaló,

8 Szegfű László: A Marosvidék a fejlődés élvonalában. In: *Kiszombor története I.* Szerk. Marosvári Attila, Kiszombor, 2008. 108–109. (továbbiakban Szegfű, 2008.)

9 Daróczi-Szabó, 2013. 21–22.

10 Náhlik András – Mara Gyöngyvér: Korabeli bizonyítékok a bölény kárpát-medencei elterjedésére és kihalására. In: *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2004. Természettudományok.* Szerk. Bálint Laura, Csíkszereda, 2004. 455–461. (továbbiakban Náhlik – Mara, 2004.)

11 Németh Attila et al.: Holocene mammal extinctions in the Carpathian Basin: a review. = *Mammal review*, 47/1. 2017. 45–46. (továbbiakban Németh et al., 2017.)

hogy a faj állandó jelleggel ekkor már régen nem tartózkodhatott a Kárpát-medence területén.¹²

A bölény rokona, az őstulok (*Bos primigenius*) jelenléte és élelmezési célra történő felhasználása a Kárpát-medencében már a neolitikumtól kezdve régészetiileg is kimutatható.¹³ Az őstulok keresztezésével kifejlődő szarvasmarhának azonban minden bizonnyal nem ezen a területen ment végbe a domesztikálása, hanem jövevényként érkezhetett a térségbe.¹⁴ Téves az a korábbi elképzelés, miszerint a magyar szürkemarha az őstulok keresztezésével alakult volna ki, ehelyett jelen állás szerint úgy tűnik, hogy a 18. századtól Magyarországon is megjelenő podoliai marha volt a magyar szürke őse.¹⁵ A kutatás állásfoglalása szerint az őstulok kipusztulása a masszív tömegvadászat révén már a késő neolitikumban megindult, előfordulása a népvándorlás korára kifejezetten ritkává válhatott, a kora középkortól kezdve pedig területileg eltérő ütemben a kontinens nagy részéről el is tűnt.¹⁶ Európában 1627-ben pusztult ki végérvényesen, ekkor ejtették el ugyanis Lengyelországban az írásos dokumentumokkal bizonyítható, legutolsó ismert példányt.¹⁷ Az őstulok magyarországi kipusztulásáról ugyanakkor megoszlanak a vélemények, legkorábban ez akár már a 9–10. században is megtörténhetett, míg a legtöbben a 13. századra helyezik az eseményt. Újabban előkerült régészeti leletek alapján Erdély északnyugati részén az őstulok talán még a 14–15. század

12 A kipusztulás lehetséges időpontjára ld. pl. Tolnai Vilmos: Utolsó Bölény. = *Magyar Nyelv*, 16, 1920. 151.; Horváth Géza: Kihalt és új állatfajok Magyarországon. = *Természettudományi közlöny*, 55/804. 1923. 69. (továbbiakban Horváth, 1923.); Soós Lajos: A bölény tragédiája. = *Természettudományi közlöny*, 63/943–944. 1931. 600–604.; Szalay, 1932. 55.; Náhlik – Mara, 2004. 458–459.; Daróczi-Szabó, 2013. 20.

13 Bartosiewicz László: *Régészeti állattan*. 6–7. Online: http://regeszet.elte.hu/uploads/File/Bartosiewicz_allattan.pdf – 2017. július 10. (továbbiakban Bartosiewicz, 2017.) Az őstulok hazai jelenlétére és kipusztulására összefoglalóan ld. Vörös, 1985.

14 Bartosiewicz László: *Régenvolt háziállatok. Bevezetés a régészeti állattanba*. Bp., 2006. 102. (továbbiakban Bartosiewicz, 2006.); Daróczi-Szabó, 2013. 14.

15 Vörös István: Adatok a magyar szürkemarha és rackajuh történetéhez. In: *Az Alföld gazdálkodása. Állattenyésztés*. (Acta Musei De János Arany Nominati 10.) Szerk. Novák László Ferenc, Nagykőrös, 2004. 201., 212–215.

16 Vörös, 1985. 218–219.

17 René Kyselý – Petr Meduna: O zvířeti velkém jako slon, mezi jehož rohy si mohou sednout tři muži. Pratur ve středověku Čech a Moravy – historická a archeozoologická analýza. = *Památky Archeologické*, 100. 2009. 254. (továbbiakban Kyselý – Meduna, 2009.)

környékéig fennmaradhatott. A középkor végére, azaz a 16. századra vonatkozó vélemények viszont már bizonyosan nem vehetők komolyan.¹⁸

A bivaly (*Bubalus bubalus*) magyarországi megjelenését korábban kifejezetten korai időszakra tették, manapság azonban már tarthatatlan az az álláspont, hogy ezt az állatot a hunok, avarok, esetleg a magyarok terjesztették volna el Európában. A bivaly Európán belül elsőként minden bizonnyal a Balkánon jelent meg, maga a kifejezés is délszláv – bolgár – átvételre utalhat. Hazánkban az állat első ismert csontleletei azonban csak a törökkortól, azaz a 16–17. századból adatolhatók.¹⁹ Ugyan már a középkori helynévanyagban találhatók bivalyra utaló helynevek a Kárpát-medencében (mint például a *Bial*, *Biol*, *Biwol* stb.), azonban úgy tűnik, hogy ezek valójában nem a bivalyra vonatkoznak, hanem az őstulokra és a bölényre. Az elnevezés használata csak később mehetett át a késő középkorban vagy a kora újkorban a Kárpát-medencébe érkező új állatfajra, majd az újkorban annak kizárólagos nevévé vált.

A társaság utolsó tagjára, azaz az európai jávorszarvasra (*Alces alces*) igen kevés közvetlen adat vonatkozik a középkori Magyarországról. Az egyik ilyen az az 1265-ben Liptóra és Túrócra utaló említés, amely a tilalmazott vadászott vadak felsorolása közepette említi meg a *beniaminos et onagros* kifejezéseket. Habár ezt többen is a bölényekre vonatkozó forrásként értékelték, úgy tűnik, hogy a jávorszarvasról és annak növendékeiről lehet szó.²⁰ „Természetesen” a jávorszarvas és a bölény elnevezését ugyanúgy keverték egymással a középkori írásbeliségben és utána is jó darabig, mint a többi.²¹ Magyarországi elterjedése ebből adódóan az írott források segítségével gyakorlatilag szinte megállapíthatatlan. Az amúgy is ritka vadállat a kora újkorra – talán a 16. század végére? – minden bizonnyal végleg eltűnt hazánk területéről.²²

Jelen ismereteink szerint a mai napig használt „bölény” szavunk az ótörök ’szarvas’, ’jávorszarvas’ értelmű „*bülen*” („*bolan*”, „*bulan*”, „*pu-*

18 Horváth, 1923. 68.; Csöre, 1994. 45.; Bartosiewicz, 2006. 100.; Daróczi-Szabó, 2013. 19–21.; E. Kovács Péter: Őstulok vagy bölény? Az itáliai nemesek és a magyarországi fenevad. (Adalékok a középkori Magyarország faunájához). = *Történelmi Szemle*, 47/1–2. 2005. 90. (továbbiakban E. Kovács, 2005.); Németh et al., 2017. 45.

19 Gunda Béla: Magyar-szláv szó- és nyelvtörténeti kapcsolatok. = *Magyar Nyelvőr*, 89. 1965. 476–477.; Bartosiewicz, 2017. 11.

20 Pavol Maliniak: A Zólyom megyei vadászat történetéből a középkorban és az újkor idején. = *Acta Academia Agriensis Sectio Historiae*, 40. 2013. 161–162. (továbbiakban Maliniak, 2013.); Csöre, 1994. 46.

21 Szilády, 1917. 218–219.

22 Horváth, 1923. 65–66; Csöre, 1994. 46–47.

lan” stb.) kifejezésből származik. A köznyelvben ennek számos változata elterjedt a középkorban és a kora újkorban, amelyek az írott forrásokban, de a helynevekben is rendszeresen megjelennek (*bölon, bölom, bölöny, belen, belin, belénd, belind, belleny, bellény, belem*, stb.). Hozzá kell tenni, hogy ezeket a különféle alakokat nyelvészeink a legtöbb esetben nem hozzák összefüggésbe a nagyvaddal, hanem más, személynévi vagy nemzetségnévi névadási motivációt vélnek felfedezni az elnevezés mögött.²³

A szó másik változata a Székelyföldön terjedt el, *begyen* vagy *begyend* formában.²⁴ Ezt többek között már Iványi Béla is felvetette 1935-ben a Csíkban található Begyendtör dűlőnév kapcsán, aminek magyar jelentése valószínűleg „bölénycsapda” lehetett.²⁵ Ezt bizonyítja egy 20. századi beszámoló is, amely alapján a modern kori néphagyomány még annak az emléket is megőrizte, hogy hogyan történt az állatok elejtése: eszerint a bölények vonulási útjába egy nagy gödröt ástak, amelybe kihelyezett karót helyeztek.²⁶ Bölények elterjedését mutathatja ez alapján a Barcaságban található Begyen-bérc helynevünk is.²⁷ A kifejezés másik ismert változata a *bedéng* volt.²⁸

A bölény szó emellett nagy valószínűség szerint kapcsolatban állhat a bölömbika szavunkkal is, az elterjedt véleményekkel ellentétben azonban semmilyen köze nincs a beléndek növénynévhez.²⁹ A jávorszarvas

23 Magyar nyelvtörténeti szótár. A legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig. I. A–I. Szerk. Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond, Bp., 1890. 310–311.; Gombocz Zoltán: Régi török jövevényszavaink. = *Magyar Nyelv*, 3/3. 1907. 106.; *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I. Szerk. Kiss Lajos – Papp László, Bp., 1967. 361. (továbbiakban TESZ); Rácz János: *Állatnevek enciklopédiája. A gerincesek elnevezéseinek eredete, az állatok kultúrtörténete, néprajza és mitológiája*. (A magyar nyelv kézikönyvei 24.) Bp., 2012., a „bölény” és a „bölömbika” címszavak. Online: http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_545_01_Allatnevek_enciklopediaja/ch07.html – 2017. június 15.

24 Putnoky Imre: Begye. = *Magyar Nyelv*, 10/2. 1914. 96.; Szalay Béla: Begyén. = *Magyar Nyelv*, 10/8. 1914. 363.

25 Iványi Béla: Pótlék az Oklevélszótárhoz. = *Magyar Nyelv*, 31/5–6. 1935. 196.

26 Domokos Pál Péter: Bölényfogó vermek emléke Csíkban. = *Ethnographia*, 90/1. 1979. 89. (továbbiakban Domokos, 1979.).

27 Árvay József: *A barcasági Hétfalu helynevei*. Kolozsvár, 1943. 140.

28 A Gyergyói-Havasokon élő „bedéng”-et egy 18. század végi munka „vad-bial”-ként értelmezi. Techert József: Adatok a nyelvújítás korának szókészletéhez. = *Magyar Nyelv*, 36/3. 1940. 200.

29 TESZ I. 273., 362. Bár a beléndek kifejezés szláv eredetű és nincs kapcsolatban a bölény szavunkkal, alakja a népetimológiában összemosódott azzal. Rácz János: Csengővirág és bolondítófű. = *Magyar Nyelvőr*, 127/3. 2003. 331.

értelmű „bölény” kifejezés használata Csőre Pál logikus véleményét elfogadva valószínűleg úgy ment át a bölényre, hogy utóbbira – amelyet korábban feltételezhetően nem ismertek – őseinknek egészen egyszerűen nem volt külön szavuk.³⁰

A szó változékony formáiból és értelmezéséből adódó nehézségeket súlyosbítja, hogy a kor hasonló kinézetű, hazánkban felbukkanó patás nagyvadjait (az imént említett őstulkot, a bivalyt és a jávorszarvast) a magyar és külföldi kortársak láthatóan olykor igen nehezen tudták csak egymástól megkülönböztetni.³¹ így a különféle neveket párhuzamosan használták rájuk, mind a köznyelvben, mind pedig a latin írásbeliségben.³² Ezt a középkor derekától megszorporodó magyar nyelvemlékeink is látványosan bizonyítják.

Az 1395 körül keletkezett Besztercei szójegyzékben a *buballus* bivaly (*bial*), míg a *bosellus* bölény (*belyn*).³³ Az 1405 körülről fennmaradt schlägli szójegyzék említi a tulok nevét (*iuvenus* – *tuluk*), míg a bivaly (*bial*) *buballus*-ként, a bölény (*belem*) *basellus*-ként szerepel benne, sőt, utóbbi kifejezés néhány sorral lentebb újra előfordul a szövegben (*centaurus* – *bwlen*).³⁴

Az *Ortus Sanitatis* 1517. évi kiadásának az 1520-as, 1530-as évek-ből származó magyar glosszái között is szerepel a kifejezés, itt mind a *bubalus*, mind pedig a *bisontes* bivalyt (*Byal*) jelent.³⁵

A fenti sorba illeszkedik Murmelius János latin-magyar szójegyzéke 1533-ból. A fent említett nagyvadak közül ebben csak a bivaly neve ol-

30 Csőre, 1994. 46.

31 Mindhárom állatnak már a középkorban megjelent a magyar elnevezése, de nehéz megmondani, hogy e kifejezések használatakor valójában melyik marhafélére gondoltak a szöveg lejegyzői. Ld. a Bölény, Bölényes, Bivaly, Bivaly-akol, Bivaly-bőr és Tulok címszavakat. *Magyar oklevél-szótár*. Gyűjtötte Szamota István. Szerk. Zolnai Gyula, Bp., 1902–1906. 92., 75., 1017–1018.

32 Jankovich, 1967. 420–421., Daróczi-Szabó, 2013. 21–22.

33 *A besztercei szószedet*. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVI/1.) Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérté és teljes szömutatókat készített hozzá: Finály Henrik, Bp., 1892. 56.; Zolnai Gyula: *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. Bp., 1894. 78–85. (továbbiakban Zolnai, 1894.)

34 *A schlägli magyar szójegyzék a 15. század első negyedéből*. Az eredeti kéziratból közzétette, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta Szamota István, Bp., 1894. 64., 72.; Zolnai, 1894. 86–91.

35 Ernýey József – Jakubovich Emil: Két természetrajzi szójegyzék. = *Magyar Nyelv*, 11/2. 1915. 81.

vasható (*bubalus* – *biial*).³⁶ Heltai Gáspár részben Bonfini művén alapuló „Krónika az magyaroknak viselt dolgairól” címet viselő, 1575-ben magyar nyelven megjelent munkájából is visszaköszön a következtetlenség. Az Erdélyben élő állatokról szóló beszámolóban „serényes ökröket” és „beléneket” is megemlíti, amelyek Csőre Pál szerint ebben az esetben ugyanazt, azaz a bölényt jelenthetik.³⁷

Calepinus 1585-ben kiadott latin-magyar szótára csak a *bubalus*-t ismeri, bivaly (*bial*) jelentéssel. Ebben tehát sem a *bonosus*, sem a *bosellus*, sem pedig a *bisons* nem szerepel.³⁸ Néhány évvel később, 1590-ben került Debrecenben kiadásra Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzéke. A munka számos olyan kifejezést tartalmaz, amely számunkra fontos lehet, de a következtetesség itt sem jellemző. Szikszainál a tulok (*tuliok*) *iuvénens*, a bivaly (*bial*) pedig *buballus*, az *urus* ellenben jávorszarvas (*iavor*) értelmű, míg az amúgy a bölényt jelentő *bisons* kifejezést „erdei vad ökör”-ként értelmezi. Utóbbi esetben logikusnak tűnik, hogy a bölényre gondolt. Külön érdekesség, hogy a jávorszarvassal egyenértékű *alce* mellett a következő áll: „agas bogas szarvu oly nag vad mint az vad okor”. Azaz Szikszai Fabricius Balázs a korban megfigyelhető bizonytalanságot remekül prezentálja, amikor a jávorszarvas latin jelentését nem tudja megfeleltetni annak magyar párjával, nála a jávor és az *alce* ezek szerint két külön állatfaj.³⁹

36 *A Murmelius-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból.* A Schwazi ferenczrendi kolostorban őrzött egyetlen példányból közzétette, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta Szamota István, Bp., 1896. 8., 9.

37 „Ez koronás hegyekben és erdőkben Erdély környül találnyi külemb-külembféle sok vadakat, serényes ökröket, vad lovokat, jávorokat, dánvadakat, beléneket.” – Heltai Gáspár: *Krónika az magyaroknak dolgairól.* Sajtó alá rendezte Kulcsár Margit, a bevezetőt írta Kulcsár Péter, Bp., 1981. 44.; Csőre, 1994. 46.

38 *Calepinus latin-magyar szótára 1585-ből.* Jakubovich Emil és Sági István közreműködésével sajtó alá rendezte Melich János, Bp., 1912. 30.

39 *Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzéke 1590-ből.* Közzétette, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta Melich János, Bp., 1906. 40.

LEVÉLTÁRI BÖLÉNY-KALÁSZAT

	Besztercei szójegyzék 1395 k.	Schlägli szó- jegyzék 1405 k.	Ortus sanitatis 1517	Murme- lius 1533	Heltai Gáspár 1575	Calepi- nus 1585	Szikszai Fabricius Balázs 1590
Ős- tulok	–	<i>iuventus</i>	–	–	–	–	<i>iuvenens</i>
	–	<i>tuluk</i>	–	–	–	–	<i>tuliok</i>
Bivaly	<i>buballus</i>	<i>buballus</i>	<i>bubalus</i> , <i>bisontes</i>	<i>bubalus</i>	–	<i>bubalus</i>	<i>buballus</i>
	<i>bial</i>	<i>bial</i>	<i>byal</i>	<i>biial</i>	<i>serényes ökör?</i>	<i>bial</i>	<i>bial</i>
Bölény	<i>bosellus</i>	<i>basellus</i> , <i>centaurus</i>	–	–	–	–	<i>bisons</i>
	<i>belyn</i>	<i>belem</i> , <i>bwlen</i>	–	–	<i>belén</i>	–	„erdei vad okor”
Jávor	–	–	–	–	–	–	<i>urus</i> , <i>alce</i>
	–	–	–	–	<i>jávor</i>	–	<i>iavor</i>

A fenti következtetés nem csupán a magyarországi források sajátja.⁴⁰ Ezért is fontos Sigismund von Herberstein személye, aki talán elsőként próbálta beazonosítani a bölényt már-már „tudományos jelleggel” a 16. század közepén megjelenő, *Rerum Moscoviticarum Commentarii* című munkájában. Amikor a Litvániában honos vadakról és azok vadászataról beszámolt, egyértelműen megkülönböztette az őstulkot, a bölényt és a jávorszarvast.⁴¹ Ennél is tovább ment azonban, hiszen a biztonság kedvéért a bölényt és az őstulkot le is rajzolta. A két állat összetévesztése a korban olyan mértéket ölthetett, hogy Herberstein a rajzaihoz néhány viccesen kritikus sort is csatolt.⁴²

40 A bölény viszonylagos ismeretlensége visszaköszön abból is, hogy habár a legtöbb esetben *bubalus*-nak hívják az európai források, más nevek, pl. az *urus* is megjelennek vele kapcsolatban. Szilády, 1917. 216. Az őstulok és a bölény párhuzamos elnevezéseire és a *bubalus*-ra, mint „gyűjtőnévre” a külföldi szakirodalomból (az antikvitástól az újkorig végigvezetve) ld. pl. Kysely – Meduna, 2009. 241–243. A tanulmány széles nemzetközi kitekintéssel tárgyalja az őstulok európai megjelenését is.

41 *Sigismund von Herberstein: Rerum Moscoviticarum Commentarii. Synoptische Edition der lateinischen und der deutschen Fassung letzter Hand. Basel 1556 und Wien 1557. Unter der Leitung von Frank Kämpfer, erstellt von Eva Maurer und Andreas Fülberth. Redigiert und herausgegeben von Hermann Beyer-Thoma, München, 2007. 352–354.*

42 A képeket közli Csöre, 1994. 94–95. A két rajzon szereplő feliratok: „*Bisons sum, Polonis suber, Germanis bisont, ignari uri nomen dederant*”, illetve: „*Urus sum, Polonis tur, Germanis aurox, ignari bisontis nomen dederant*”.

A bölény elnevezésével kapcsolatos problémák később sem szűntek meg Magyarországon. Erre példaként Miskolczi Csulyak Gáspár 1702-ben megjelentetett „Egy jeles vad-kert” című – amúgy feltétlenül úttörőnek számító – zoológiai munkáját érdemes megemlíteni, amelynek 10. fejezete a következő címet viseli: „Az Alcesről, avagy Beléndről”. Figyelemre méltó, hogy itt a szerző sem a *bosellus*, sem pedig a *bonosus* kifejezést nem említi. Nem véletlenül: ha beleolvasunk a fejezetbe, világosan látszik, hogy Miskolczi a „belénd” alatt egyértelműen a jávorszarvast érti.⁴³ A könyve egy későbbi fejezetében azonban említés szintjén már a bölény is előkerül. A 13. fejezetben („Az Ökörrel és Tehénről”) az „ökor” szót egyfajta gyűjtőkifejezésként alkalmazza, ahová a bivalyt, a jávort és a bölényt (*bonasus*) is sorolja, de utóbbi magyar nevét már nem ismeri, vagy ha ismeri is, nem tesz róla említést.⁴⁴ Ezt az elképzelést máshol is megtaláljuk a korszakban. A Páriz-Pápai szótárban hasonló a helyzet, a „belénd” és a jávor egyaránt *alces*-ként szerepel a kötetben, míg a bölénynek híre-hamva sincs.⁴⁵ A fent említett, az állatok elnevezésében megjelenő következetlenség azért is furcsa, mert 16. századi adataink még azt mutatják, hogy a bölény kifejezést és magát az állatot olykor még a kora újkorban is egymáshoz kapcsolták.⁴⁶

Összességében tehát, ha az elnevezés alakulásának történetét áttekintjük, világosan látszik, hogy a „bölény” szavunk eredeti, jávorszarvas jelentése az újkorig sem szorult teljesen háttérbe az újabb értelmével szemben. Az östulok és a bivaly, mint a Kárpát-medencében megismert új állatfajok – melyek ráadásul meglehetősen hasonlítanak is küllemüket tekintve a bölényre – megnevezési nehézségei pedig tovább bonyolították az amúgy sem egyértelmű helyzetet, főként, ami a latin írásbeliséget illeti.

A bölények és a bölényhez hasonlatos nagyvadak megnevezésének azonosítása a középkori okleveles anyagban nem egyszerű. Ezek a legtöbb esetben ugyanis személy- és helynevek formájában jelennek meg a forrásokban, amelyek értelmezése (azaz hogy vajon valóban kapcsolat-

43 „Külső formájára és szőrire nézve hasonló a ketskékhez, de mivelhogy derekasabban szarvasforma egészlen, azonban a lónál is tetésebb, erre nézve ló-szarvasnak is nevezhetjük”. Miskolczi Gáspár: *Egy jeles vad-kert*. Lőcse, 1702. 91. (továbbiakban Miskolczi, 1702.)

44 „annak nemei közé számoltatnak a bialok is, úgymint erdei vad ökrök. És viszont a *bonasus*, kinek serénye és vissza horgadt szarvai vannak, melly miatt tükrölődésre is alkalmatlan. Ezenképpen a jávor is a melly felette igen gyors állat...”. Ibid. 119.

45 Franciscus Páriz Pápai – Petrus Bod: *Dictionarium Latino-Hungaricum*. I. Posonii – Cibinii, 1801. 23.,

46 Domokos, 1979. 90–91.: „*Bölin*” (1551); Kovács István: Szótörténeti adalékok. = *Magyar Nyelv*, 55. 1959. 424.: „*az Belyn vadath*” (1568) stb.

ban állnak-e ezek valamilyen módon valamelyik patás jószággal) már önmagában is problémás nyelvészeti kérdéseket vet fel.

Ennél egyértelműbbek azok a – sajnos elenyésző számú – közvetlen említések, amelyek kétség nélkül ezekről az állatokról – pontosabban ezek valamelyikéről – számolnak be. A legelső ilyen ismert adat a 11. századból származik, amikor a besenyők elleni hadjárat alkalmával az éhező magyar sereg köré Szent László Istenhez való fohászkodása után szarvasok és bölények (östulkok?) csordája gyűlt s így megmenekültek az éhínségtől.⁴⁷ Másodjára egy arab nyelvű elbeszélő forrásunkat illik megemlíteni, amely ráadásul az egyik legkorábbi is a többi között. Abu-Hámid al-Garnáti 12. század közepén keletkezett, a „Nyugat országai néhány csodájáról szóló világos beszámoló” címet viselő munkájában értekezik egy nagytestű, vadon élő és a helyiek által vadászott marhaféléről, sajnos azonban itt sem lehet megmondani, hogy a bölény vagy östulok állhat-e az általánosító leírás hátterében, amely így gyakorlatilag bármelyikre vonatkozhat a kettő közül.⁴⁸

Ami az okleveles forrásokat illeti, az igen ritka közvetlen nagyvad- említések alapján lehetetlen az egyes állatfajtákat elkülöníteni. Tudomásom szerint például a megkérdőjelezhetetlen jelentésű *bonosus*, a *bosellus* és a *bisons* ezekben egyáltalán nem szerepel, legalábbis én magam nem ismerek ilyen dokumentumot.⁴⁹ Az említett schlagli szó-

47 *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery, Budapestini, 1938. (Reprint kiadás, Szerk. Szovák Kornél – Veszprémy László, Bp., 1999.) 520.: „Cumque surgens ab oratione reverteretur, ecce grex cervorum et bubalorum obviat ei, et cum ipso simul in medium exercitus deposita feritate convenit”.

48 Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában. 1131–1153. Közzétette O. G. Bolsakov és A. L. Mongajt, Bp., 1985. 62.: „Básgirdban elefánthoz hasonló tehenek élnek, egynek-egynek a bőre olyan súlyos, mint két öszvéré együttvéve, a feje meg egész szekérrakományt kitesz. Vadásszák és szaitalnak nevezik – ez az egyik legcsodálatosabb állat. Finom húsu, (nagy testű) állat, a szarvai nagyok és hosszúak, mint az elefánt agyarai.” Megfontolandó, hogy a magyar kutatás általában az östulokkal azonosította a leírt vadállatot (Daróczi-Szabó, 2013. 20; Szegfű, 2008. 108–109. stb.). Az állat szarvainak jellemzése alapján egyébként ez tűnik a logikusabbnak, hiszen a bölénynek rövidebb, visszahajló alakú tülke van.

49 Ezeket a kifejezéseket egyébként a középkori magyarországi latinság szótára sem ismeri. *A magyarországi középkori latinság szótára. Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae*. I–V. (A–I). Kiadásra előkészítette Boronkay Iván (I–II.), Boronkay Iván – Bellus Ibolya (III.), Boronkay Iván – Szovák Kornél (IV.), Szovák Kornél (V.), Bp., 1987–1999. (továbbiakban Lex. Lat.). A Lodovico da Bagno által Isabella d’Este mantovai örgrófnéhez Egerből írt – a lenticékben még említendő – levélben ugyan a „bison iubatus” kifejezés szerepel a bölény kapcsán, de E. Kovács Péter sikeresen

jegyzékben a tulok mellett álló *iuvencus* ugyanakkor jól ismert – ha nem is gyakori – a középkori magyarországi latinságban, hiszen a kora Árpád-korban keletkezett törvények ezt a kifejezést alkalmazzák a büntetési tételként szerepeltetett tinó latin fordításaként. Ez viszont egyértelművé teszi, hogy itt bizonyosan nem a vadon élő őstulokról van szó. A szintén a schlägli szójegyzékben álló *centaurus* valódi különlegesség. Én magam egyetlen magyarországi középkori okleveles említést találtam csupán a szó előfordulására, de ott is nyilvánvaló módon a mitikus lényről, nem pedig a bölényről van szó.⁵⁰

Van egy olyan elnevezés is, amely csupán egyetlen egy alkalommal fordul elő a hazai forrásanyagban. 1226-ban egy egyértelműen hamis oklevél alapján Meletei Tivald azért kapott birtokadományt, nemességet és nemesi címet II. Andrástól, mert az őt a Szentföldön egy bölény (*quidam urus beticus*) támadásától megmentette. A kifejezésnek magyarországi párhuzamai a középkorból tudtommal nincsenek.⁵¹

Az egyetlen olyan latin szó, amely a középkori magyar okleveles forrásanyagban többször is előfordul, és amely mögött a bölény is megbújik, az újkorban már minden kétséget kizáróan bivaly értelemmel bíró *bubalus* volt.⁵² Mivel teljesen bizonyos, hogy az elnevezést három állat-

kimutatta, hogy a terminust a levél művelt írója Pliniustól kölcsönözte, azaz a bölénnyel vagy akármely más nagyvaddal kapcsolatosan a mindennapokban azt bizonyosan nem használták. E. Kovács, 2005. 91. A forrás olasz nyelvű szövegét ld. ibid. 95–97.

50 A II. Lajos által a Gellyeieknek adott címerbővítés során említik meg a címerben található, nyilazó kentaurt. Áldásy Antal: *Magyar címeres emlékek*. III. Bp., 1926. 77–78. A Bartal-féle latin szótár ugyan említi a kifejezést, mégpedig bölény értelemben, de ő sem ismer más forrást erre nézve, azaz ő is a szójegyzéket veszi alapul. Antonius Bartal: *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis Regni Hungariae*. Budapestini, 1901. 118. (továbbiakban Bartal, 1901.)

51 Az állatot Szentpétery Imre fordítja bölénynek. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. (továbbiakban Reg. Arp.) I–II/1. (1001–1272). (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 9, 13.). Szerk. Szentpétery Imre, Bp., 1923–1943., II/2.–II/4. (1272–1301). Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Borsa Iván, Bp., 1961–1987. Itt: I/1. 432. sz.; Wenzel Gusztáv: *Árpád-kori új okmánytár. Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus. I–XII*. Pest–Bp., 1860–1873. I. 217–219. (továbbiakban ÁÚO)

52 A Lexicon Latinitatis alapján a szó bölény jelentése ugyanakkor nem ismert. Lex. Lat. I/3. 360.: „*bubalus, buballus*”: „*bos silvestris, bison – vad szarvasmarha, bivaly*”. Bartalnál a „*bubalae vaccae*” mint „bivalytehén,” a „*bubalinus, bubulus*” mint „bivaly, ökör” szerepel. Bartal, 1901. 84. Nehezen értelmezhető Jankovich Miklós véleménye, aki a bubalus kifejezést következetesen „vadmarhának” fordítja. Jankovich, 1967. 422., 425.

fajra (az őstulokra, a bölényre és a bivalyra) is párhuzamosan alkalmazták, igen nehéz meghatározni, hogy mikor melyiket jelenti valójában.⁵³

A *bubalus* szó értékelése kapcsán és az erre vonatkozó források felsorolása előtt tehát néhány tényezőt feltétlenül figyelembe kell vennünk. Először is azt, hogy az őstulok – az újabban előkerült és fentebb már említett északnyugat-erdélyi régészeti leletet leszámítva, de annak ellenére is – a 13. századra már minden bizonnyal eltűnhetett a Kárpát-medencéből. Ehhez hozzátehetjük, hogy a jávorszarvas gyakorlatilag már ekkor is csak elvétve volt jelen, a bivaly pedig csupán a középkor legvégén telepedett meg a régióban, ahogyan azt fentebb már kifejtettem. Ebből pedig logikusan az következik, hogy a *bubalus* szó a 13. századig, de még inkább a 12. század végéig bölényt és őstulkot egyaránt jelenthetett, a 14. századtól kezdve viszont már egyértelműen bölény értelemmel bírt. A középkor végén ugyanakkor, az ekkoriban betelepített bivaly megjelenésével párhuzamosan a „bölény” mellett már a „bivaly” is a jelentések közé került.

Ami a köznyelvben használt magyar szóváltozatokat illeti, a „tulok” szavunk véleményem szerint a bölényre és az őstulokra egyaránt használatos volt, míg a „bölény” különböző változatai valószínűleg a legtöbb esetben már a mai jelentéssel bírtak. Érdekes a középkor derekától helynevekben megjelenő „bivaly” kifejezés jelentésének alakulása. A források alapján úgy tűnik, hogy ez a 13. századig bölényt és őstulkot, később pedig szintén bölényt és bivalyt jelenthetett, mígnem az újkorban a jelentés elvált a bölénytől és végérvényesen a bivalyra ment át.

Mindezek után vegyük tehát sorra a rendelkezésre álló okleveles adatokat. Az alábbiakban a „bubalus” kifejezést minden esetben bölénynek fordítom majd, ha a forrás a 13. században vagy később keletkezett és abban az állat vadászatáról esik szó, kivéve ott, ahol egyértelműen bizonyíthatónak tűnik az ellenkezője.

Az első ilyen említés az 1138. évi dömösi összeírásban szerepel, ahol bölény (vagy őstulok) szarvval (*cornu bubalinum*) adózó erdélyiek-ről tesznek említést.⁵⁴ Kérdéses egy amúgy jól ismert, 1199. évi oklevél adatának bölényvadászatra vonatkozó értelmezése, amelyet Szalay Béla

53 Ez a párhuzamos jelentés egészen a 18. századig fennállt, amikor Linné egyértelműen a bivalyra kezdte el használni a kifejezést. Daróczi-Szabó, 2013. 21.

54 *Codex diplomaticus Transsylvaniae. Erdélyi okmánytár. I–IV. (1023–1372)* (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II. Forráskiadványok 26., 40., 47., 53.). Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Jakó Zsigmond, Bp., 1997–2014. (továbbiakban EO) Itt: I. 9. sz.; *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis I–XI. Studio et opera Georgii Fejér, Budae, 1829–1844.* (továbbiakban CDH) Itt: II. 104.: „*In Ultrasilvanis partibus sunt homines, qui debent per annum dare viginti martures, centum corrigias, et unam pellem ursinam, et unum cornu bubalinum.*”

foglalmazott meg egy munkájában az 1930-as években. A forrásban rögzített történet szerint, amikor Imre király egy alkalommal Máramarosban vadászva leesett a lováról, életét egy bizonyos Lőrinc ispán mentette meg. Bár a forrás konkrétan nem számol be arról, hogy mire vadászott a király és kísérete, Szalay ezt – vitatható módon – egyértelműen bölényvadászatra vonatkoztatta, míg Lőrincben bölényvadász ispánt látott.⁵⁵

Legfontosabb, a témához kapcsolódó forrásunk, azaz a Váradi Regesztrum több olyan említést tartalmaz, amely arról tanúskodik, hogy a 13. századi Szilágy megyében a bölényvadászatra egész királyi vadászszervezet épült. Figyelembe véve az őstulok eltűnéséről fentebb kifejtett ismereteinket, itt már minden bizonnyal valóban bölényekkel állunk szemben.⁵⁶ 1208-ban Ipp faluban hallunk egy Dédács (*Deudas*) nevű földért pereskedő bölényvadászokról (*venatores bubalorum de villa Ypu*), akikről azt is megtudjuk, hogy tizedes-százados rendben éltek, hiszen *decurio*-juk is volt, akit Mertnek hívtak.⁵⁷ Sőt, saját ispánnal is rendelkeztek. 1213-ban a szintén szilágyi Szentmárton faluból származó András nevű bölényvadászt (*venator bubali*) vádolták meg egy kard ellopásával. Az ügyben Pál, a bölényvadászok ispánja (*comes venatorum bubalinorum*) hozott döntést.⁵⁸ Ugyanő (megint csak mint *comes venatorum*) egy másik alkalommal a szatmári alesperes színe előtt perelt egy Solymos faluba való asszonyt.⁵⁹ A királyi bölényvadászok másik ismert, László nevű ispánjának még helyettese is volt, Joachim (*vicarius iudex Ladislai comitis venatorum bubalinorum*), aki egy alkalommal pénztartozás miatti perben ítélezett.⁶⁰ Nem szorul külön magyarázatra, hogy ha Erdélyben vagy annak határán olyan szolgáltató népek éltek, akik bölényszarvval adóztak, és a bölényvadászatot egy erre specializálódott ispánság kerekein belül folytatták, akkor a környékbeli bölényállomány sem lehetett

55 *Hazai okmánytár. (Codex Diplomaticus Patrius)* I–VIII. Kiadják Nagy Imre – Paur Iván – Ráth Károly – Véghely Dezső, Győr – Bp., 1865–1891. (továbbiakban HO) Itt: II. 1–2.; Szalay, 1932. 52. A történetre ld. még Gulyás László Szabolcs: *Városfejlődés a középkori Máramarosban.* (Erdélyi tudományos füzetek 280.), Kolozsvár, 2014. 19. (továbbiakban Gulyás, 2014.)

56 A Váradi Regesztrum idézendő négy említése már régóta ismert a kutatás előtt. Ld. pl. Szalay, 1932. 52–53.

57 EO I. 36. sz., CDH VII/1. 194., *A Váradi Regestrum.* Értelmezi Kandra Kabos, Bp., 1898. 452–454. (továbbiakban Vár. Reg.)

58 EO I. 44. sz., Vár. Reg. 290.

59 Ibid. 382–383.

60 Ibid. 413–415.

jelentéktelen méretű.⁶¹ A térségben élő bölényekre utalhat még, így igazolhatja erdélyi jelenlétüket az 1227-ben Kraszna megyéből említett, de a 11. század végére (kb. 1090–1093) visszamenő Bölénymező földrajzi nevünk (*planicies bubalorum*) is.⁶²

Kérdéses egy másik, nagyjából egykorú, *bubalus* szóval képzett földrajzi név. 1232-ben II. András egyik oklevelének keltezési helye ugyanis bizonyos Bölénysziget (*insula bubalorum*) volt.⁶³ A helynév joggal azonosítható az olykor Bivaly-nak (*Bial*) is nevezett Solt megyei Szentkirály településsel, ami a mai Kiskunlacháza területén, a Ráckevei-Duna bal partján helyezkedett el. Mivel bivalyok ekkoriban még bizonyosan nem élhettek a térségben, a *Bial* itt egyértelműen bölényt jelenthetett.⁶⁴

Néhány további adat esetében viszont egyértelműnek tűnik, hogy a *bubalus* kifejezés nem „bölény”, hanem „bivaly” értelemben volt használatos. Amikor 1415-ben Kaplai Dezső fia László elhalt anyjának hagyatékáról intézkedett Gömör megyében, a javak között *bubalos*-okat is megemlítettek. Mivel ezeket a négylábú háziállatok és a sertések között sorolják fel, nyilvánvaló, hogy ez esetben domesztikált jószágokról,

61 Jankovich Miklós a *bubalus*-ban „vadmarhát” lát, míg a „*venator bubalinorum*” szerinte a „bubalusborjúk” befogásával és domesztikálásával foglalkozott. Jankovich, 1967. 426.

62 CDH III/2. 484., EO I. 6. sz. A lokalizálásra lásd Csók Zsolt: Thoughts on the formation and settlement development of the medieval County of Crasna, during the 11th – 13th centuries. = *Revista Transilvania*, 34, 2015. 51–52. A magyar elnevezés Szalay Béla szerint nem „Bölénymező”, hanem „Belének Laposa” volt. Szalay, 1932. 53.

63 A kifejezést Szentpétery Bivalyszigetnek, nem pedig Bölényszigetnek fordítja. CDH III/2 301.: „*Datum in insula Bubalorum*”. Vö. Reg. Arp. I/1. 485. sz.

64 Az elhelyezkedésre és a névalakra ld. Engel Pál középkori birtoktérképét! Engel Pál: *Magyarország a középkor végén*. CD-ROM. Bp., 2001. (továbbiakban Engel, 2011.). A Bivaly – Szentkirály megfelelésre ld. továbbá Bártfai Szabó László: *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig*. Bp., 1938. 282. sz. A Magyar Névarchívum ellenben Bivalyszigetet Fejér megyébe lokalizálja: *A magyar névarchívum kiadványai*. Szerk. Hoffmann István, „*Insula bubalorum*” címszó. Online: <http://nevarchivum.klte.hu/nevarchivum/nevszo.html> – 2017. június 26. Ez ma a Székesfehérvártól keletre található Csór település területére vonatkozik, ahol a középkorban egy Bial nevet viselő falu feküdt. A helységnek már az Árpád-korban is vannak nyomai (Bial, Biwol). *Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke*. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 45.) Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette Zsoldos Attila, Bp., 2008. 310. sz.; Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae*. I–IV. Bp., 1963–1987. (továbbiakban Györffy, I–IV.) Itt: II. 351.; Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–III., V. Bp., 1890–1913. (továbbiakban Csánki) Itt: III. 320.

azaz bölények helyett valóban bivalyokról van szó.⁶⁵ 1489-ben hasonló helyzettel állunk szemben, 28 bivaly (*bubali*) szerepel ugyanis egy ingóságeltárban. A Kusalyi Jakcs Péter özvegyének, Zsófiának járó hitbér és leánynegyed kiadása miatti perben bemutatásra kerülő inventarium adatszerkezete alapján itt is egyértelműen bivalyról beszélhetünk, mivel a felsorolásban a 28 állat az ökrök, tehenek, borjak és aprómarhák megemlézése után következett.⁶⁶ Mindezek alapján – még ha ez régészetileg csupán egy évszázaddal későbből mutatható is csak ki, a bivalyok a 15. század elején már megjelenhettek a Magyar Királyság egyes területein.

A fentiekben már szóba került egy 1518-ban Lodovico da Bagno által Mantovába küldött olasz nyelvű levél. A középkori hazai írott források közül ez az egyetlen, amely részletesen beszámol a Magyar Királyságban élő bölényekről (*bison iubatus*). Megtudjuk, hogy az országban nagy számban vannak jelen a faj példányai, amelyeket rendszeresen vadásztak, de például Bakócz Tamás esztergomi érsek vadasparkjában is található volt egy ilyen állat. A levél írója igen részletesen értekezik a nagyvadról (a húsának ízétől kezdve az állat félelmetes erején át egészen a külleme pontos felvázolásáig), sőt, a biztonság kedvéért le is rajzolja azt.⁶⁷

Az olyan adatokat, amikor egyértelműnek tűnik, hogy az említett bölény nem Magyarországról, hanem külföldről származik, ez esetben teljes mértékben figyelmen kívül kell hagynunk, hiszen semmiképpen nem utalhatnak az állat természetes helyi elterjedésére. Ilyen például az az 1417. évi oklevél, amelyből megtudjuk, hogy Zsigmond a lengyel királytól egy bölényt kapott ajándékba,⁶⁸ illetve, amikor arról van hírünk, hogy néhány évvel Mohács után, 1529-ben Havasalföldön járó magyarok bölényeket (*bubalos*) zsákmányoltak.⁶⁹ Ugyanígy el kell, hogy tekintsünk egyes sokat emlegetett, a középkor végi helyzetre visszautaló, de egyéb-

65 „*pecora quadrupedia, buballos, scrophas*” – *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*. I–XII. Szerk. Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső – Kammerer Ernő – Lukcsics Pál, Pest – Bp., 1871–1931. (továbbiakban Zichy, I–XII.) Itt: VI. 335.

66 „*boves sexaginta... triginta due vacca cum vitulis... pecudes et pecora quinquaginta tres... bubali viginti octo*” Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Diplomatikai Levéltár. (továbbiakban MNL OL DL) 27 959.

67 A levél ide vágó szövegrészét olaszul és magyarul is közli E. Kovács, 2005. 95–97.

68 *Zsigmondkori oklevéltár* I–XII. (1387–1425). (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49., 52.) Összeállította Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert – Neumann Tibor. Bp., 1951–2013. (továbbiakban ZsO) Itt: VI. 82. sz.

69 *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*. I–II. Közzéteszi Jakó Zsigmond, Bp., 1990. (továbbiakban Kolozsmonostor) Itt: II. 4267. sz.

ként bizonytalan újkori adattól is, leginkább a Thurzó Borbála esküvője kapcsán előkerülő 30 bölényről, amely állítás hitelét egyébként már egy évszázada is megkérdőjelezték.⁷⁰

A fentiekkel a közvetlen és konkrét, latin kifejezéssel álló, középkorból származó és valószínűsíthetően bölényről beszámoló említéseink sajnos véget is értek. Ezeken kívül a források csupán közvetetten, magyar vagy latin nyelven írásba foglalt személynevekkel illetve magyarul álló helynevekkel utalnak a nagyvadra.

Ami a helyneveket illeti, ezek közül nagyon kevés az olyan, amely kétséget kizáróan a bölényre megy vissza, a legtöbb helynév kapcsán ráadásul leginkább a személynévi eredet vetődött fel a kutatásban, még úgy is, hogy formai szempontból egyáltalán nem kizárt ezeknek a kapcsolata a bölénnyel.⁷¹

A nyelvész vélemények szerint is valóban bölényre utalók szűk köre a következő. Közülük a Bihar megyei Belényes *oppidum* a legismertebb, amelynek elnevezése bölények jelenlétére, vagy bölényvadászok itt fekvő településére mehet vissza. Belényestől nem messze számos hasonló helynév is ismert, ezek azonban Kiss Lajos véleménye szerint már nem közvetlenül a bölényből származnak, hanem magából a Belényes helynévből: Belényessonkolyos, Belényesszeleste, Belényesszentmiklós, Belényesújlak.⁷² Ugyanez a helyzet, azaz az állat lehet a névadó a Krassóban található, Resicabányától északnyugatra fekvő Bényes esetében, amelyet máskor egyébként szintén *Belenus*-nak is hívtak.⁷³

Kiss Lajos nem említi ugyan, de hasonló lehet a helyzet, azaz a bölény bújhat meg a következő helynevek névadási motivációja mögött. Ilyen

70 Radvanszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a 16 és 17. században*. III. Bp., 1879. 61. A Radvanszky által magyarul hozott forrásban a 30 bölény megnevezése latinul is szerepel (*bonosae*) ami viszont inkább utalhat császármadárra (*bonosa*), mintsem bölényre (*bonosus*). Beke Ödön: *Legenda a 30 árvai bölényről*. = *Magyar Nyelvőr*, 62, 1933. 87. Ennek ellenére sokan még ma is elfogadják, mint bölényre vonatkozó adatot. Daróczi-Szabó, 2013. 73. További újkori forrásokban található említéseket hoz például Jankovich, 1967. 41–42.

71 Ilyen bizonytalan adatunk például az a 15. század elejéről származó Belenkuta helynév, ami valószínűleg egy Tejeden élt nemes nevét őrizte meg. Jakubovich Emil: A madi határjáró levél 1404-ből. = *Magyar Nyelv*, 2/4. 1906. 157. Ugyanehhez jön előzményként: *Anjoukori okmánytár. Codex Diplomaticus Hungaricus Andegavensis*. I–VII. Szerk. Nagy Iván – Tasnádi Nagy Gyula, Bp., 1878–1920. (továbbiakban AOKm) Itt: I. 34.: „*Belen et Choc de Teyed*” (1302).

72 Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. I–II. Bp., 1988. (továbbiakban FNESZ) Itt: I. 189. A bihari Belényesre: Györffy, I. 599.; Csánki I. 597.

73 FNESZ I. 196.; Györffy, III. 479.; Csánki II. 98.

formát mutat a Temes megyében fekvő Felső- és Alsóbényes (*Felsewbynys* et *Alsobynys*), melyeket ugyan nyelvészeti munkák tudtommal nem ismernek, de valószínűsíteni lehet a bölénnyel való kapcsolatukat.⁷⁴ Közvetlen forrást jelenthet még a bölények középkori jelenlétére a Kraszna megyéből fennmaradt Bölényesmála helynév.⁷⁵ Ismert emellett Zarándban egy Belényszeg (*Belenzek*) nevű település.⁷⁶ A sor kiegészíthető még néhány nagy valószínűség szerint bölényre visszamenő névalakkal. Ilyen például a Jászságban található Belényszállás (*Belenzalas*), bár ez formáját tekintve akár személynévi névadás is lehet,⁷⁷ de gyanús a Valkó megyében 1396-ban előkerülő *Belyn Beseno* elnevezés is.⁷⁸ Kérdéses végül a Sziszeknél a Szávába ömlő Kulpa folyó közelében, Zágráb megyében egy határjárás során említett *Belinazos* nevű völgy etimológiája.⁷⁹

Hasonló hangzású, de Kiss Lajos szótára szerint nem bölényre visszavezethető helynévből elég sok található a Kárpát-medencében. A földrajzi nevekként az a probléma, hogy a magyar nyelvben állatnévből képző nélkül elvileg nem jöhetne létre helynév⁸⁰ és ezért ilyen esetben nyelvészeink általában eleve más etimológiát próbálnak keresni a szóra. Úgy tűnik azonban, hogy ez sem minden esetben igazolható, hiszen ha a fent már említett *insula bubalorum* a későbbiekben *Bial* néven jelenik meg a forrásokban, akkor nyilvánvaló, hogy itt valóban egy képző nélkül álló, állatnévből keletkezett településnévvel állunk szemben, nem pedig személynévi helynévadás történt. Ez pedig megkérdőjelezheti, hogy valóban minden esetben igaz-e a fent említett szabályszerűség. Anélkül tehát, hogy ezt döntő bizonyítéknak tekintenénk, érdemes azokat a helyneveket is számba venni, amelyek formai szempontból gyanakvásra okot adóan néznek ki.

Ilyen például az ország északi, hegyvidéki régiójában, Gömör megyében a Rimaszombattól nem messze található Bellény (*Belyen*), amely Kiss szerint személynévi eredetű volt, esetleg a Bél nemzetséggel lehet

74 Pesty Frigyes: *Krassó vármegye története* I–IV. Bp., 1881–1885. (továbbiakban Krassó) Itt: III. 455. (1480); Máskor „Kétbényes” („*utraque Bynys*”). Csánki II. 28.

75 ZsO III. 3135. sz.: „*in prato Bolenyesmala et Nagzoldopag pataka vocato*”.

76 MNL OL DL 12 086. (1429.); Engel, 2011.; Csánki I. 726.

77 Kolozsmonostor I. 1809. sz. (1468).

78 ZsO I. 4298. sz.: „*medietatem locorum villarum videlicet duarum Belyn Beseno et Lazarfalva vocatarum*”.

79 Ibid. 2283. sz.: „*in quendam vallem Belinazos dictam*”.

80 Tóth Valéria szíves közlése.

még összefüggésben, akik itt is birtokoltak.⁸¹ Hasonló a Trencsénben található *Belen* birtok,⁸² valamint ismerünk ugyanezen a környéken, Nyitra megyében is egy Bölgyén (*Belgyan*) nevezetű földet.⁸³

Kelet-Magyarországon, azaz Erdélyben és tágabb környékén van ilyen gyanús helynevünk Szabolcs megyében (*Belen* tó),⁸⁴ Zaránd megyében (*Belyen* falu),⁸⁵ továbbá egy 17. század közepi forrás alapján ettől délre, a Szörénységben fekvő település is hasonló nevet viselt (*Belen*).⁸⁶ A legfontosabb és legjobban adatolható helynevek közé tartozik, mégis kérdéses a Sepsiszentgyörgytől nyugatra, a Miklósvár-szék területén található Bölön (*Bulyn*, *Bwlen*, *Belen*, *Bewlen*, stb.) névadásának motivációja, amely nyelvészeink szerint talán szláv személynévi eredetű lehet (ez esetben a szó alapalakja a *Belin* volt), esetleg a beléndek szóval állhat még összefüggésben. Ha figyelembe vesszük azonban azt is, hogy a település nem messze fekszik a bölény forrásokkal is igazolható földrajzi elterjedésétől, akkor erősen felvethető, hogy mégis csak a nagyvad állhat a névadás hátterében.⁸⁷

Rátérve az ország déli részén felbukkanó helynevekre, megemlítendő a Szerém megyében található, a forrásokban már a 14. századtól rendszeresen előkerülő *Belyen*.⁸⁸

A Veszprém környékén található *Belend* falu és a Fejér megyében elhelyezkedő Billyén (*Belenylese*) esete azért is érdekes, mert tudomá-

81 FNESZ I. 191.; Csánki I. 131.; Kolozsmonostor I. 1637. sz. (1461). Györffy György szintén a Bél nemzetségnévből vezeti le a szó etimológiáját. Györffy, II. 486.,

82 MNL OL DL 63 230. (1469.). Másik neve: Gbelány. Csánki IV. 118–119.

83 Reg. Arp. I/2. 807. sz., MNL OL DL 29 658. Ugyanez megjelenik ZsO I. 187. sz.: Kysbulgan, mint a nyitrai Tapolcsány vár egyik elszakított tartozéka. MNL OL DL 62 537., ZsO V. 565. sz. Györffy, IV. 361. A megyében az Árpád-korban ismert emellett egy Billa (Bellyén) helynevünk is – Györffy, IV. 357.

84 MNL OL DL 54 775. (1431.).

85 *Gyula város oklevéltára 1313–1800*. Szerk. Veress Endre, Bp., 1938. 42. (1506). Talán a korábban már említett Belénszegről lehet szó?

86 Krassó IV. 336., 342. (1642)

87 FNESZ I. 250.; *Székely oklevéltár 1219–1776*. Közzéteszi Barabás Samu, Bp., 1934. 53. (1427), 134. (1475), stb.

88 *Anjou-kori oklevéltár. 1301–1387. (Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia)*. I–XXXII. Szerk. Kristó Gyula (I–VI., VII., XIX.), Blazovich László (VII–VIII., X., XXI.), Géczi Lajos (VII., IX–X., XXI.), Almási Tibor (XI–XIV.), Kőfalvi Tamás (XIV.), Tóth Ildikó (XV.), Makk Ferenc (XIX.), Piti Ferenc (XX., XXIII–XXIV., XXVI–XXIX.), Sebők Ferenc (XXV., XXXI.), Bp. – Szeged, 1990–2015. (továbbiakban AO) Itt: XXIII. 32. sz. (1339). Minden bizonnyal a mai Boljevci településről van szó. Engel, 2011.; Csánki II. 241.

som szerint ezek az egyedüli olyan, a fenti sorba illeszthető helyneveink, amelyek az ország belső területein, nem pedig hegyvidéki jellegű határvidékén fekszenek.⁸⁹ Ismerünk mindezek mellett egy konkrétabb információk híján sajnos lokalizálhatatlan *Belin* nevű földet is, amelyet IV. Béla adott 1264-ben Radiszláv halicsi hercegnek.⁹⁰

A *Belen*-hez és a *Belin*-hez hasonló névalakú földrajzi nevek tehát meglehetősen nagy számban fordulnak elő a középkori Magyarországon. Véleményem szerint egyáltalán nem igazolható, hogy ezek közül egyik sem hozható legalább közvetetten kapcsolatba a bölény szavunkkal. Érdemes még megemlíteni, hogy a bivaly kifejezésből is képződtek olykor helynevek, sajnos azonban a fent említett, azaz az elnevezés kapcsán tapasztalható következtetések miatt nem tudni, hogy valóban őstulok, bivaly, vagy esetleg bölény állhat-e ezek esetében a névadás hátterében.⁹¹ Nyilván, ha a helynév az Árpád-korra megy vissza, akkor őstulok, de még inkább bölény, ha késő középkori, akkor pedig bölény vagy valóban bivaly lehetett az elnevezés kiindulópontja.

A másik érdekes és igen nagy számban, főleg víznévként, olykor helységnévként megjelenő Tur kifejezés ugyan valószínűleg nem áll kapcsolatban a bölénnyel, ennek ellenére mégér egy kisebb kitérőt. A szó ugyanis a szláv „őstulok” értelmű *tur* szóra megy vissza, és figyelembe véve a fent említett jelenséget, miszerint a bölényt, a bivalyt, a tulkot, de még a jávort is sok esetben keverték a forrásokban, nem kizárt, hogy olykor valójában bölényt takarhat a névadás.⁹² Ehhez hasonló a Túróc is, amely viszont Kiss Lajos szerint nem őstulkot, hanem inkább már „ökör, szarvasmarha” jelentést takarhat. Minden, „Túróc” előtagú helynevünk valószínűleg már nem közvetlenül a „tulok”-ról, hanem magáról a Túróc-ról kaphatta a nevét. A „tur” kifejezést számos összetett helynevünk és folyóvíznevünk is tartalmazza, illetve több településnévben is szerepel, ezért ezek közül ezúttal csak néhányat sorolnék fel. Ilyen például a Körnöcbánya közelében fekvő Turova patak, a Pest megyei Tura, a

89 CDH IX/7. 729., illetve Csánki III. 320.

90 Reg. Arp. I/3. 1406. sz., ÁÚO III. 99.

91 Ilyen például Biallak Temes megyében (Csánki II. 28.), vagy a már említett Bial Fejér megyében. De bivalyra utaló nevet viselő településünk máshol is volt az országban, például Bács megyében (Bivaló – Bywolou, Györffy, I. 214.), Csongrádban, Makó és Kiszombor környékén (Bial – EO I. 334. sz., Györffy, I. 849.), és Dobokában is (Byolokol – Györffy, II. 60.),

92 FNESZ II. 684–685. A magyarországi Tur folyóneveknek a szláv „tur” szóval való kapcsolatát korábban többen is kritizálták, de jelen állás szerint mégis csak ez lehet a helyes etimológia. Vö. például Melegdi János rövid megjegyzéseivel! *Magyar Nyelv*, 19/7–8. 1923. 131–132. és *Magyar Nyelv*, 20/1–3, 1924. 43. Ld. még Szilády, 1917. 215.

Varannótól nem messze található (Nagy-)Turány, a Rózsahegy melletti Turapatak falu és a mellette folyó patak, a Nagytapolcsány melletti Turcsány, a szabolcsi Túrístvádi, az alföldi Túrkeve, a Trecsén melletti Turna, a Zágrábtól délre található Túrmező (*Turopolje* = „tulokmező”).⁹³ Ugyanezt őrizheti a mai Hajdúsámson régebbi neve, a Túrámson, akár csak a Mezőtúr, Somogytúr, Tordatúr (a mellette folyó patak nevééről), sőt Pais Dezső szerint még a Torockó név is.⁹⁴ Hozzá kell tenni, hogy ennél lényegesen több ilyen földrajzi nevünk lehetett. Szalay Béla egy 1917-ben írt, máig kéziratban lévő munkájában a középkori Magyar Királyság területéről összesen 216 olyan földrajzi nevet gyűjtött össze, amely a „tur” szóból alakult, s ezeket megrostálva arra jutott, hogy összesen 65 kötődik közülük valóban az őstulokhoz.⁹⁵

A Máramaros megyében az Izába torkolló Tur pataknév azért különösen érdekes, mert a megye okleveleit bő száz évvel ezelőtt összegyűjtő Mihályi János szerint nem őstulkot, hanem kifejezetten „bölényt” jelentett.⁹⁶ Állítása nem is tűnik teljesen megalapozatlannak, hiszen köztudott, hogy a megyében fekvő Sziget mezőváros pecsétjén bölényfej található, mint azt Mihályi a település által kiadott 1383. évi oklevél pecsétje kapcsán is részletesen leírta.⁹⁷ Az is figyelemre méltó, hogy a Máramarosból kivándorló és a köztudottan bölényfejes címerrel bíró Moldva megalapításában kulcsszerepet játszó román Dragos (akinek szintén bölényfejes címere volt) a legenda szerint egy bölényt üldözve került az új hazába.⁹⁸ Az pedig már csak egy további érdekes adalék az esetleges *tur* = bölény értelmezéshez, hogy amikor Luxemburgi Zsigmond 1435-ben oklevélben szabályozta a máramarosi sókamara működését, eltiltotta a sóbányászokat a szervezkedésre lehetőséget teremtő, *tur*-nak nevezett gyűlések tartásától is. Habár a sóbányász-összejövetelek elnevezésének etimológiáját többen

93 Maliniak, 2013. 161., 21. jegyzet, illetve FNESZ II. 685–689.

94 Ibid. I. 559., II. 138., 487., 665; Pais Dezső: A Túróci-fennsík helynévtörténete. = *Magyar Nyelv*, 19/5–6. 1923. 74.

95 Vörös, 1985. 217–218.

96 Mihályi János: *Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból*. Máramarossziget, 1900. 175.

97 Ibid. 80. Az oklevél sajnos nincs meg, így a pecsétet nem tudjuk leellenőrizni. Gulyás, 2014. 77. Mihályi János az oklevélhez fűzött jegyzetben fejti ki ezen álláspontját.

98 A Moldvába költözés történetét az 1504 körül szláv egyházi nyelven íródott Névtelen krónika mondja el. Lükő Gábor: Moldva alapításának mondáihoz. = *Ethnographia*, 47/1–2. 1936. 48–50. Györffy György úgy látja, a monda egyértelműen magyar gyökerekkel rendelkezik, azaz gyakorlatilag kölcsönzés: a magyar néphagyomány szarvas-üldözéssel összefüggő történetének román változatáról van szó. Györffy, IV. 119–120.

próbálták már megfejteni, megnyugtató válasz eddig még nem született a kérdésre, így – ha kicsi is a valószínűsége – nem zárható ki, hogy a kifejezés valamilyen összefüggésben állhat a bölény elterjedésével.⁹⁹

A bölényre utaló helynevek kapcsán még egy, szintén szláv eredetű elnevezést kell megemlíteni. Ez pedig a „zombor” szavunk, amely több földrajzi névben is előfordul. Az ilyen helynevek a kutatás megállapítása szerint valószínűleg személynévi eredetűek a magyar nyelvben, és az ősszláv, bölény jelentésű *zobr*, *zubr* (a románban viszont már *zumbri*) közsőra mennek vissza.¹⁰⁰ Ha valóban személynévből alakult helynevekről van szó, akkor ezek a településnevek nem állhatnak közvetlen kapcsolatban a bölény elterjedésével. Ennek ellenére érdemes ezeket is megemlíteni. Ilyen volt az északkeleti országrészben Mezőzombor, a Bácskában Zombor, valamint a csongrádi Kiszombor.¹⁰¹

A kifejezés helynévben nem csupán a Magyar Királyságban és a magyar nyelvben jelent meg, hanem a régióban is több példa is van rá. A nem magyar névadás eredményeképpen keletkező hasonló helynevek ugyanakkor közvetlenül a bölényből jöttek létre. Pavol Maliniak említi zólyomi példaként *Zuburpataka rivulus*-t, *Zwbor predium*-ot, *Zubra* falut és a *Zubratina* nevű rétet.¹⁰² Felvethető még ebből a szempontból az Árva megyei *Zuberec* és *Zubrohlava*, a pozsegi *Zuberkovac*, a verőcei *Zubrica*, a modrusi *Zubrinci* helynév is.¹⁰³

A román nyelvben is adtak hasonló helyneveket, melyek szintén közvetlenül a bölényből keletkeztek, azaz nem személynévből jöttek létre. Szabó T. Attila hozza példának a témában a Belső-Szolnok megye északi részén található *Poiana Zimbrului* (Bölénytisztása) esetét, ahogyan – az igaz, csupán a 16. században létrejövő – románok lakta Arad megyei Zimbró (Ma *Zimbru*) településnév és a beregi *Zimbrilova* is bölények jelenlétére utalhat.¹⁰⁴ Szalay Béla a Gutin- és a Cibles hegységből sorol

99 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény. 212 979. Összefoglalóan: Gulyás, 2014. 71., az ott hivatkozott szakirodalommal.

100 Pais Dezső: Jegyzetek Anonymushoz. = *Magyar Nyelv*, 31/7–8. 1935. 270.

101 FNESZ II. 139., 809., I. 761.; Györffy, I. 878. Kiszombor névadásának háttéréről részletesen értekezik Szegfű, 2008. 108. Ő is úgy látja, hogy a helynév nem közvetlenül az állat nevéből, hanem az állat elnevezésére visszavezethető személynévből jött létre.

102 A szlovák nyelvtudomány és történetírás is potenciálisan bölényre utaló adatként kezeli a hasonló névalakokat. Maliniak, 2013. 161., 21. jegyzet. Kiss Lajos azonban ezeket – az imént említett Zombort kivéve – nem hozza összefüggésbe a bölénnyel. FNESZ II. 807–808.

103 Horváth, 1923. 68–69.

104 Szabó T. Attila: A helynévgyűjtés jelentősége és módszere. = *Magyar Nyelv*, 30/5–6. 1934. 169. A Zimbró falunévhez ld. Szilády, 1917. 213., Zimbrilovához ld.

fel hasonló földrajzi neveket, szintén Belső-Szolnok megyéből (*Calea Zimbrului* – Bölényösvény, *Várfu Zimbrului* – Bölénycsúcs, *Izvoru Zimbrului* – Bölényforrás, *Valea Zimbrului* – Bölényvölgy, stb.).¹⁰⁵

A három marhaféle megnevezésének különböző változatai személynévben is előfordultak, mégpedig tulajdonságnévként, azaz a legtöbb esetben a személynév megkülönböztető névelem részét alkották. Ezek az oklevelekben mind köznyelvi, azaz magyar, mind pedig latin formában szerepelhettek a névszerkezetben. Be kell látni azonban, hogy az ilyen személynévek földrajzi elterjedése semmilyen biztos információt nem tartalmaz arra nézve, hogy az ország mely részén is éltek ezek az állatok. Így ezek létezését csupán dokumentálni lehet, komolyabb következtetések levonására sajnos nem alkalmasak. Ezen nevek névadási motivációi között megjelenik a tulok (*Twlok*, *Tulok*, *Tuluk*, *buculus*),¹⁰⁶ a bivaly (*Bial*, *bubal*),¹⁰⁷ és a bölény (*Belen*, *Belenfeu dictus*, *Belend*, *Bölhen*, *Begen*)¹⁰⁸ is.

A személynévekhez hasonlóan nehezen megválaszolható kérdéseket vet fel a középkori képi bölényábrázolások felhasználásának lehetősége is. Ezek a legtöbb esetben címerképeken szerepelnek, ami eleve nehezíti azt, hogy hiteles forrásként fogadjuk el őket a probléma vizsgálatához. A közösségi – így például települések által használt – címerek még nagyjából elfogadhatónak is tűnnek ebből a szempontból, hiszen egy lakott hely vagy egy tartomány egyfajta állandósággal rendelkező entitás volt a földrajzi térben, így címerképében a természeti környezet sajátosságai is gyakran megjelenhetnek, mint azt például Sziget címere kapcsán is feltételezhetjük. Azaz, ha egy település címerképén szerepelt a bölény, akkor az jó eséllyel azért történhetett meg, mert a környéken az állat tényleg előfordult. A nemesi címereket viselő családok viszont sok esetben nem rendelkeznek ilyen földrajzi meghatározottsággal, arról nem is beszélve, hogy a címerképeket számos más tényező (szimbolikus jelentéstartalom, címerdivat) is alakíthatta. Azt mindenesetre rögzíthet-

Horváth, 1923. 69.

105 Szalay, 1932.54.

106 ÁÚO XI. 447.; AOkm V. 290., VI. 36.; ZsO VI. 1517. sz.; HO IV. 236.

107 AO X. 375., 398. sz.; CDH IX/4. 120.; ZsO II. 4695. sz.; ZsO II. 7121. sz.; Krassó III. 132., 134.; MNL OL DL 42 076., 42 089., 90 696.

108 AOkm I. 34.; AO I. 376. sz., VIII. 204. sz.; *A Perényi család levéltára 1222–1526*. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 44.) Közzéteszi Tringli István, Bp., 2008. 37. sz.; *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczi Bánffy család történetéhez*. I–II. Szerk. Varjú Elemér – Iványi Béla, Bp., 1908–1928. Itt: I. 96. (1414); *Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez*. Összegejtötte és szerkesztette Jakab Elek, Buda, 1870. Itt: I. 153.; Kolozsmonostor I. 629. sz.; MNL OL DL 17 660.

jük, hogy a bölény a címerek viszonylag népszerű alkotóeleme volt,¹⁰⁹ de következtetésként csupán annyit állapíthatunk meg a segítségükkel, hogy a kor embere valóban ismerte a Magyar Királyságban a bölényt és megfelelő presztízzsel bíró címerállatnak is tartotta azt.

A források áttekintése után próbáljuk megállapítani, hogy mely területeken élhetett a középkor folyamán bölény a Magyar Királyságban! Értelemszerűen a fentiekben citált adatok nem mindegyike rendelkezik ugyanolyan bizonyító erővel (főleg a bölény magyar nevére emlékeztető, de képző híján a nyelvészeti vélemények szerint általában személynévi eredetűnek tekintett helynevek a gyanúsak), de azért érdemes ezeket egymás mellé állítani. A következő táblázatban csak az 1526 előtti forrásokat közlöm. A fent már érintett „tur”-ból képzett neveket ezúttal kihagyom, mivel nagyobb a valószínűsége, hogy a legtöbbjük az őstulokkal áll kapcsolatban, illetve hogy az ezeket viselő települések nem közvetlenül az állatról, hanem víznevekről kapták az elnevezésüket.

109 A már említett Dragos mellett ilyen címerrel rendelkezett a Wass család (MNL OL DL 73 677. *A római szent birodalmi gróf Széki Teleki család oklevéltára*. I–II. Szerk. Barabás Samu, Bp., 1895. [továbbiakban Széki Teleki] Itt: I. 110.), Arnold zalai ispán (a pecsétképet közli Jankovich, 1967. 423.), Lendvai Pál (Zichy IX. 149–150.), Lépes Lóránt (Széki Teleki I. 464., 471–472., II. 13.), Szentgyörgyi Tamás (MNL OL DL 1172., utóbbi leírása: *Sopron szabad királyi város története* I–II. Közli: Házi Jenő, Sopron, 1921–1943. Itt: I/3. 291.), vagy például Balassa Demeter (AOkm V. 371.), stb. Az említett Demeter címerének bölényét a következőképpen írja le az imént hivatkozott 1350. évi oklevél: „*sigillum ipsius imaginem capitis quasi bovis cornuti vel bubali continens*”. Nem meglepő, hogy az oklevél írója ugyanolyan terminológiai nehézségekkel küzd, mint mindenki más is a korban.

LEVÉLTÁRI BÖLÉNY-KALÁSZAT

Lokalizáció	Dátum	Közvetlen említés	Földrajzi nevek			
			bölény-ből képzett (?)	bubalus-ból képzett	bivaly-ből képzett	zubr-ból képzett
„Erdély”	11. szd.	cervorum et bubalorum				
	1138	cornu bubalinum				
„Magyarország”	12. szd. közepe	„elefánthoz hasonló tehenek”				
	1518	bison iubatus				
Arad vm.						Zimbru
Árva vm.						Zuberec
						Zub-rohlova
Bács vm.					Bywolou	
Belső-Szolnok vm.						Poiana Zimbru-lui
						Calea Zimbru-lui
						Várfu Zimbru-lui
						Izvoru Zimbru-lui
						Valea Zimbru-lui
Bereg vm.						Zimb-rilova
Bihar vm.			Belenus			
Bodrog vm.						Zombor
Csongrád vm.					Bial	Kiszombor
Doboka vm.					Byolokol	
Fejér vm.			Belenlese		Bial	
Gömör vm.	1415	bubalos (=bivaly?)	Belyen			
Jászság			Belenzalas			
Kraszna vm.				planicies bubalorum		

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS

Közép-Szolnok	1489	bubali (=bivaly?)				
Krassó vm.			Belenus			
Kraszna vm.			Bolenyes-mala			
Modrus vm.						Zubrinici
Nyitra vm.			Belgyan			
Pozsega vm.						Zuberkovac
Solt vm.				insula bubalorum	Bial	
Szabolcs vm.			Belen			
Szerém vm.			Belyen			
Székelyföld			Belen			
Szilágy vm.	1210-es, 1220-as évek	bövény-vadász-szervezet				
Temes vm.			Felsewbynys et Alsobynys (utraque Bynys)		Biallak	
Trencsén vm.			Belen			
Valkó vm.			Belyn Beseno			
Verőce vm.						Zubrica
Veszprém vm.			Belend			
Zaránd vm.			Belenzek Belyen			
Zágráb vm.			Belinazos			
Zólyom vm.						Zubur-pataka
						Zwbor
						Zubra
						Zubratina

A táblázat adatai alapján valószínűsíthető, hogy a bövény a 13–15. században az ország három nagy régiójában lehetett jelen. Ezek közül a legfontosabb és a faj számára legtovább lakóhelyül szolgáló terület Erdély, illetve a középkor derekáig ennek nyugati peremterülete volt. Ez az övezet déli irányból észak felé haladva karéjszerűen foglalta el az ország keleti részét. Délen a bövény élőhelyének legtávolabbi pontja Temes és Csongrád megye lehetett, majd innen nagy ívet leírva haladt tovább

ez a terület Arad, Krassó, megyéken át, majd a Székelyföldet is érintve Zárándon, Dobokán, Biharon, Közép- és Belső-Szolnokon, Szilágyon, valamint Krasznán keresztül egészen Szabolcsig és Beregig. Minden bizonnyal a sorba illeszthető az a Máramaros is, amelyre nézve ugyan nem rendelkezünk sem közvetlen említéssel, sem pedig bölény jelenlétére utaló helynévvel, de a fentiekben a *tur* kifejezés kapcsán kifejtett gondolatmenet alapján szintén a bölény élőhelyéül szolgálhatott.

A másik nagy régió az ország északi részén található, amelyhez Árva, Gömör, Nyitra, Trencsén, de leginkább Zólyom megyék sorolhatók. Végül a harmadik nagy, élőhelyként felvethető régió a Délvidéken, Szlavóniában és Horvátországban lehetett (Bács, Bodrog, Pozsega, Szerém, Valkó, Verőce, Zágráb és Modrus).

Az ország közepére vonatkozó két adatunk, amelyek Solt és Veszprém megyére utalnak, minden bizonnyal a bölény korai, talán Árpád-korra visszamenő elterjedését mutathatják. Kizártnak tekinthető, hogy ezen a területeken a középkor végén is bölények éltek volna. A Jászsági *Belenzalasa* sem vehető ebből a szempontból komolyan, hiszen alakja alapján személynévi eredetű helynévnek tűnik. Figyelembe véve a helynévi források kapcsán megfigyelhető dilemmákat és bizonytalanságot is, úgy tűnik, hogy a potenciálisan bölényre visszamenő helynevek elrendeződése egyfajta szabályos rendet mutat. Nem hinném, hogy véletlennek tekintető, hogy a felsorolt megyék vagy alapvetően hegyvidéki jellegű peremterületeken fekszenek, vagy pedig ezekkel közvetlenül határos megyék (Szabolcs, Bács, Bodrog) voltak.

Összességében tehát úgy látszik, hogy a bölény, amely a honfoglalást megelőzően minden bizonnyal az ország számos belső területén is honos volt, az Árpád-kortól kezdve már fokozatosan húzódott a peremvidékeken fekvő hegyvidéki erdőségek felé. Ez a folyamat bizonyosan kapcsolatban állt az ország benépesítésével. A lassan gyarapodó lakosság és a bölények közötti mind gyakoribb konfrontáció, valamint a nagy királyi vadászatok hatására az egyre fogyó populációjú faj a ritkán lakott és rejtkehelyet biztosító határvidéki erdőségekben talált menedéket a maga számára, melyek közül Erdély kifejezetten sokáig, egészen a modern kor hajnaláig nyújtott otthont a fejedelmi vadnak.